

فصل نامه جندی شاپور، دانشگاه شهید چمران اهواز
سال چهارم، شماره ۱۴، تابستان ۱۳۹۷

آموزش در تاریخ اسلام^۱

محمد نبیل مشرف^۲

ترجمه ناصر بوعمار^۳

تاریخ دریافت: ۹۸/۶/۲۲

تاریخ پذیرش: ۹۸/۷/۱۸

از نخستین روزهای اسلام، مسئله تعلیم و تربیت در ذهن مسلمانان مطرح بوده است. اولین کلمه قرآن که برای حضرت محمد (ص) نازل شد - در واقع «خواندن» بود. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم گفت: «جستجوی دانش برای همه مسلمانان الزامی است». با چنین دستور مستقیم برای رفتن در خارج از کشور و به جستجوی دانش، مسلمانان تأکید فراوانی کرده اند. سیستم آموزشی به منظور تحقق این تعهدات بر عهده خود آنها توسط پیامبر (ص).

در طول تاریخ اسلامی، آموزش نقطه غرور و افتخار بود و زمینه ای که مسلمانان همیشه از آن سرآمد بوده اند. مسلمانان کتابخانه ها و مراکز یادگیری بزرگی را در مکان هایی مانند بغداد، قُرطبه و قاهره ایجاد کردند. آنها اولین مدارس ابتدایی را برای کودکان و دانشگاه ها برای ادامه تحصیل تأسیس کردند. آنها علوم و دانش را با جهش ها و مرزهای باورنکردنی از طریق چنین مؤسساتی، پیشرفت می کنند و به دنیای مدرن امروزی منتهی می شوند.

۱- نگرش به سمت آموزش:

امروزه، آموزش کودکان محدود به اطلاعات و واقعیت هایی نیست که انتظار می رود آنها بیاموزند. در عوض، مریدان علاوه بر اطلاعاتی که باید بر آنها تسلط داشته باشند، بهزیستی، عاطفی، اجتماعی و

۱. این مقاله ترجمه ای است از:

Musharraf, Muhammad Nabeel. "Education in islamic history," in Lost Islamic History:
<http://www.lostislamichistory.com>

۲. استاد دانشگاه کوریتین، پرت استرالیا

۳. دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ مطالعات خلیج فارس دانشگاه شهید چمران اهواز nboazar369@gamil.com

جسمی دانش آموز را نیز در نظر می‌گیرند. تعلیم و تربیت اسلامی قرون وسطایی فرقی نداشت. در قرن دوازدهم پزشک سوری الشیاری، در مورد معالجه دانش آموزان بسیار نوشت. وی خاطر نشان کرد: «نباید با آنها برخورد شدیدی صورت گرفت و نه برای انجام کارهای شلوغ که به هیچ وجه فایده‌ای برای آنها نخواهد داشت». همچنین دانشمند بزرگ اسلامی غزالی خاطر نشان کرد: «جلوگیری از کودک از انجام بازیها و اصرار مداوم در یادگیری قلب او را تسکین می‌دهد، تیزبینی وی را تیره می‌کند و زندگی وی را سنگین می‌کند. در عوض، او معتقد بود که آموزش دانش آموزان باید با فعالیت‌های سرگرم‌کننده مانند تئاتر، عروسک، ورزش و بازی با حیوانات و اسباب بازی آمیخته شود».

۲-مدارس اول:

ابن خلدون در مقدمهٔ خود می‌گوید: «باید دانست که آموزش کودکان با قرآن - نمادی از اسلام است. مسلمانان چنین تعلیماتی را در همه شهرهای خود داشتند؛ زیرا این عمل قلبها را با اعتقاد محکم (با اسلام) و مقامات ایمان آن، که از آیات قرآن، روایات (و برخی از آیات نبوی) برگرفته شده) حاصل می‌شود، تحریک می‌کند». اولین موسسات آموزشی جهان اسلام کاملاً غیررسمی بود.

تصویر ۱. یک مینیاتور از دورهٔ عثمانی، دانش‌آموزان و معلم آن‌ها.

از مساجد به عنوان محلی برای ملاقات استفاده می‌شد که افراد می‌توانند در اطراف یک معلم آموخته شده جمع شوند، در سخنرانی‌های وی شرکت کنند، با او کتاب بخوانند و دانش کسب کنند. برخی از بزرگترین دانشمندان اسلام به گونه‌ای آموختند و به دانشجویان خود نیز اینگونه آموختند. هر چهار

بنیانگذار مکاتب حقوق مسلمانان، امامان ابوحنیفه، مالک، شافعی و ابن حنبل - دانش خود را با نشستن در مجامع با دیگر دانشمندان) معمولاً در مساجد (برای بحث و یادگیری احکام اسلامی به دست آوردند. برخی مدارس در سراسر جهان اسلام این سنت آموزش غیررسمی را ادامه می‌دادند. در سه مکان مقدس اسلام - مسجد الحرام در مکه، مسجد النبی در مدینه و مسجد الاقصی در اورشلیم - دانشمندان مرتباً در مسجد نشسته و سخنرانی می‌کنند که برای هر کسی که دوست دارد بیوندد و از آن بهره ببرد، باز است. دانش آنها با این حال، با گذشت زمان، مسلمانان شروع به ساختن مؤسسات رسمی مختص آموزش کردند.

۳- از ابتدایی تا آموزش عالی:

قدمت آن حداقل به دهه ۹۰۰ میلادی بازمی‌گردد، دانش‌آموزان جوان در یک مدرسه ابتدایی به نام مکتب تحصیل می‌کردند. معمولاً، مکتب‌ها به مسجدی وصل شده بودند که طلاب و معلمین مقیم، کلاس برای کودکان برگزار می‌کردند. این کلاس‌ها موضوعاتی مانند، خواندن و نوشتن پایه عربی، حساب و قوانین اسلامی را در بر می‌گرفت. بیشتر جمعیت محلی توسط چنین مدارس ابتدایی تحصیل می‌کردند. در تمام دوران کودکی پس از اتمام برنامه درسی مکتب، دانش‌آموزان می‌توانستند به زندگی بزرگسال خود ادامه دهند و شغلی بیابند، یا به تحصیلات عالی در یک مدرسه بپردازند.

تصویر ۲. مجموعه ریگستان در سمرقند از پاکستان شامل سه مدرسه در همان میدان است.

مدارس معمولاً به مسجدی بزرگ متصل بود. نمونه‌ها شامل دانشگاه الأزهر در قاهره، مصر (تأسیس در ۹۷۰) و قرویین فاس، مراکش (تأسیس در ۸۵۹). بعداً، مدرسه‌های بی شماری در سراسر جهان اسلام توسط، وزیر بزرگ سلجوقی، نظام الملک تأسیس شد. در یک مدرسه دانشجویان از مباحث دیگر در علوم دینی، عربی و علم جدید مانند پزشکی، ریاضیات، ستاره‌شناسی، تاریخ و جغرافیا تحصیل می‌کنند. در دهه ۱۱۰۰م، در قاهره ۷۵ مدرسه، ۵۱ در دمشق و ۴۴ در حلب وجود داشت. در این زمان صدها نفر دیگر نیز در اسپانیا مسلمان بودند. این مدارس را می‌توان اولین دانشگاه‌های مدرن دانست. آنها دانشکده‌های جداگانه‌ای برای موضوعات مختلف داشتند، با محققان مقیم که در زمینه‌های خود تخصص داشتند. دانش‌آموزان متمرکز مطالعه را انتخاب می‌کنند و سالهای زیادی را برای تحصیل از اساتید متعدد می‌گذرانند. ابن خلدون متذکر می‌شود که در مراکش، مدارس دارای برنامه درسی بودند که شانزده سال به طول می‌انجامید. او استدلال می‌کند که این «کوتاه‌ترین زمان» است که در آن دانش آموز می‌تواند رشته علمی مورد نظر خود را بدست آورد، یا می‌تواند درک کند که هرگز نمی‌تواند آن را بدست آورد.

هنگامی که دانشجویی دوره تحصیل خود را به پایان رساند، به آنها اجازه یا مجوز مبنی بر تأیید این برنامه را داده‌است و صلاحیت تدریس آن را نیز دارد. ایجازه را می‌توان توسط یک معلم شخصی که می‌تواند شخصاً به دانش آموز خود یا از سوی مؤسسه مانند مدرسه، تأیید کند، به عنوان دانشجویی که تحصیلات خود را به پایان رسانده، دانست. امروز ایجازه‌ها را می‌توان از نزدیک با دیپلم‌های اعطا شده از مؤسسات آموزش عالی مقایسه کرد.

۴- آموزش و زنان:

در طول تاریخ اسلامی، آموزش زنان در اولویت قرار داشته‌است. زنان به معنای ناتوانی در دستیابی به دانش و ناتوانی در آموزش دیگران نبودند. سابقه این امر نزد پیامبر (ص) تعیین شد همسر محمد (ص)، عایشه، که از علمای برجسته زمان خود بود و پس از درگذشت پیامبر (ص) به عنوان معلم بسیاری از مردم در مدینه شناخته می‌شد. بعدها تاریخ اسلامی نیز تأثیر زنان را نشان می‌دهد. زنان در سراسر جهان اسلام توانستند در مساجد سخنرانی کنند، در مدرسه‌ها شرکت کنند و در بسیاری از موارد خود معلمان بودند. به عنوان مثال، دانشمند قرن دوازدهم ابن عساکیر (مشهورترین کتاب خود در مورد تاریخ دمشق) به‌طور گسترده در جستجوی دانش سفر کرد و در زیر ۸۰ معلم زن مختلف تحصیل کرد.

تصویر ۳. دانشگاه قرویین در فاس، مراکش توسط فاطمه فهری در سال ۸۵۹ تأسیس شد.

زنان همچنین به عنوان حامیان آموزش نقش عمده ای داشتند:

- نخستین مدرسه رسمی جهان اسلام، دانشگاه قرویین در فاس، مراکش در سال ۸۵۹ توسط یک بازرگان ثروتمند به نام فاطمه فهری تأسیس شد.
- زوییدا همسر خلیفه عباسی، هارون الرشید، شخصاً بودجه بسیاری از پروژه‌های ساخت و ساز مساجد، راه‌ها و چاه‌های حجاز را تأمین کرد، که بسیاری از دانش‌آموزانی که در این مناطق سفر کرده‌اند، سود بسیاری می‌برد.
- همسر سلطان سلیمان عثمانی، خرم سلطان، علاوه بر سایر کارهای خیرخواهانه مانند بیمارستان‌ها، حمام‌های عمومی و آشپزخانه‌های سوپ، مدرسه‌های بیشماری را تأسیس کرد.
- در دوره ایوبی دمشق (۱۱۷۴ تا ۱۲۶۰)، ۲۶ موقوفات مذهبی (شامل مدرسه‌ها، مساجد و بناهای مذهبی) توسط زنان ساخته شده‌است.
- برخلاف اروپا در قرون وسطی (و حتی تا دهه ۱۸۰۰ و ۱۹۰۰)، زنان در ۱۴۰۰ سال گذشته نقش عمده‌ای در آموزش اسلامی داشتند. زنان به جای اینکه به‌عنوان شهروندان درجه دو تلقی شوند، نقش مؤثری در زندگی عمومی به ویژه در زمینه آموزش داشتند.

۵- تاریخ مدرن:

سنت مدرسه‌ها و دیگر اشکال کلاسیک تعلیم و تربیت اسلامی تا امروز ادامه دارد، هر چند به شکلی بسیار کم رنگتر. عامل تعیین کننده این امر تجاوز قدرت‌های اروپایی به سرزمین‌های مسلمان در سراسر دهه ۱۸۰۰ بود. به عنوان مثال، در امپراتوری عثمانی، مشاوران سکولار فرانسوی برای سلاطین طرفداری از اصلاح کامل نظام آموزشی برای حذف دین از برنامه درسی و فقط آموزش علوم سکولار بودند. بدین ترتیب مدارس دولتی به جای زمینه‌های سنتی دانش که برای صدها سال تدریس می‌شدند، برنامه‌های درسی اروپایی را بر اساس کتاب‌های اروپایی شروع کردند. اگر چه مدرسه‌های اسلامی همچنان وجود داشتند، اما بدون حمایت دولت، آنها بخش اعظم ارتباط خود را در جهان مدرن مسلمان از دست دادند. امروزه بخش اعظم امپراتوری عثمانی هنوز تحصیلات را در امتداد خطوط اروپایی پشت سر می‌گذارد. به عنوان مثال، آنچه در سطح دانشگاه برای شما مجاز به موفقیت عمده است، بستگی به این دارد که شما در پایان دوره دبیرستان خود را در یک تست استاندارد خاص انجام دهید. اگر بالاترین نمرات ممکن را در آزمون بدست آورید، می‌توانید در علوم مختلفی مانند، پزشکی یا مهندسی تحصیل کنید. اگر کسی در انتهای پایین طیف نمره قرار گیرد، فقط مجاز به مطالعه مباحثی از جمله علوم اسلامی و معارف می‌باشند.

با وجود سیستم‌های جدید در بیشتر کشورهای جهان مسلمان، آموزش سنتی هنوز زنده مانده است. دانشگاه‌هایی مانند الأزهر، قرویین و دارالعلوم در دیوبند هند همچنان برنامه‌های درسی سنتی ارائه می‌دهند که علوم اسلامی و غیرمذهبی را گرد هم می‌آورد. چنین سنت فکری ریشه در نهادهای بزرگ گذشته دارد که برخی از بزرگترین دانشمندان تاریخ اسلام را تولید کرده و همچنان پیام و دانش اسلام را به توده‌های مردم گسترش می‌دهد.

منابع و مأخذ:

- Ibn Khaldūn. *The Muqaddimah, An Introduction To History*. Bollingen, 1969. Print.
- Lindsay, James E. *Daily Life in the Medieval Islamic World*. Indianapolis: Hackett Publishing Company, Inc., 2005. Print.
- Morgan, M. *Lost History*. Washington D.C. : National Geographic Society, 2007. Print.